

UPPSALA
UNIVERSITET

Institutionen för arkeologi
och antik historia

Häst och människa

En social zooarkeologisk undersökning av hästoffer och agens

John Andersson Söderberg

Kandidatuppsats 15 hp i arkeologi
VT 2020
Handledare: Alexander Andreeff Högfeldt
Campus Gotland

Abstract

Andersson, S, J. 2020. *Häst och människa - en social zooarkeologisk undersökning av hästoffer och agens*. Uppsala universitet, Visby.

Andersson, S, J. 2020. *Horse and human - a social zooarchaeological investigation of horse sacrifice and agency*. Uppsala University, Visby.

Horses have played a large part in many cultures across the world, the Scandinavian Viking Age included. They are frequently found in graves and sacrificial sites, meant to denote, or represent the status and social caste of the humans they served. More and more studies and research projects are now taking place where the horses are allowed to take center stage, but these rarely touch on the subject of the horse's agency. Were the abilities of the horses themselves what determined whether they be brutally sacrificed, or whether they keep serving the living? This is an area of study which hopes to introduce new perspectives into a complicated, lengthy debate over horses in sacrificial contexts, and shift focus away from the anthropocentric perspective that has dominated the subject. This study will discuss the archaeological and osteological finds in Scandinavia through a social zooarchaeological perspective, in an effort to offer a different perspective and to give agency to one animal that helped to shape our world.

Nyckelord: Social zooarkeologi, häst, vikingatid, offermossar, Bj.581, ryttargravar

Keywords: Social zooarchaeology, horse, Viking Age, wetland sacrifices, Bj.581, horse graves

Kandidatuppsats i Arkeologi 15 hp.Handledare Alexander Andreeff Högfeldt. Ventilerad och godkänd 15-06-2020.

© John Andersson Söderberg

Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet, Campus Gotland, Cramérgatan 3, 621 67 Visby, Sweden.

Innehåll

1. Inledning.....	4
1.1. Syfte och frågeställningar.....	4
1.3. Teori	5
1.4. Metod	6
1.5. Avgränsning	6
1.6. Källkritik	6
2. Forskningsbakgrund.....	8
3. Materialbeskrivning.....	10
3.1. Offermossar.....	10
3.1.1. Skedemosse, Öland	10
3.1.2. Stormyr, Ösarve, Gotland.....	11
3.2. Hästgravar	11
3.2.1. Bj.581, Birka, Björkö	11
3.2.2. Ryttagrav, Väskinde, Gotland.....	12
4. Diskussion.....	13
4.1. Vad säger det arkeologiska och osteologiska materialet om hästen?.....	13
4.2. Social zooarkeologi och agens	14
4.3. Hästen och döden	15
5. Slutsatser	17
5.1. Påverkade hästens agens valet av offerdjur?.....	17
5.2. Fanns det någon statuskillnad mellan rid-, drag- och offerdjur?	17
5.3. Vilka hästar offrades i våtmarker och gravar?.....	18
8. Sammanfattning.....	20
9. Litteraturförteckning	21
Bilaga 1: Ordlista	23

1. Inledning

Hästar har spelat en stor roll i det vikingatida samhället, något som syns både i de materiella och litterära spår som finns kvar. Hästar är ett av de djur som oftast nämns i samband med de fornnordiska gudarna, Oden red Sleipner, vagnarna som Natt och Dag färdas i över himlavalvet drags av två hästar som tycks gestalta solen och månens krafter. De dödliga hästarna tycktes också mycket viktiga då de deltog i blot, offer och riter där de ofta styckades och förtärdes, eller som offer till deras döde ägare. Många gravar i bland annat Birka, Ölsarve och Valsgärde som daterats till skandinavisk järnålder innehåller häst eller föremål som kopplats till hästar, vilket visar att de varit mycket viktiga för de samtida människorna. Då hästens förekomst i det vikingatida samhället är relativt uppenbar har det fångat intresset hos många arkeologer. Ett problem som tycks uppstå är dock att all fokus har lagts på hästens användning inom det rituella och religiösa landskapet, och lite fokus har fallit på själva hästarna, och hur de påverkade de människor som offrade dem.

Då undertecknad gick igenom tidigare forskning på området hästar under vikingatid, slogs jag av hur lite information det fanns om vilka hästar som hamnade i gravar, våtmarker eller som delar av offer och ritualer. Mycket tidigare forskning finns om hur hästen invandrade till Skandinavien tillsammans med de människor som domesticerat den, hur den utvecklades och vilka typer av hästar som gav upphov till många av de inhemska raser som finns på den skandinaviska halvön. Mycket forskning finns också om hästarnas plats i det rituella och religiösa rummet, men hittills har få författare i sin forskning sett på dessa områden från ett perspektiv som inte enbart behandlar hästen som ett verktyg eller en resurs för människor att använda och offra. Hästens agens och hästens interaktion med människan får lite utrymme i diskussionen om hästar i offerkontexter, men det är mycket möjligt att den effekt hästar har på människor, genom sitt utseende, sina personligheter, sin natur, kan bidra till vilka hästar som nu hittas i offerkontexter under vikingatid.

1.1. Syfte och frågeställningar

Syftet med denna studie är att belysa ett område som hittills inte fått mycket uppmärksamhet: hästarnas agens och inverkan på valet av offer- och riddjur, i egenskap av deras utseende, natur och personligheter. Denna studie hoppas bidra med ett nytt perspektiv som står i kontrast mot den antropocentriska och ekonomiska synen på hästar i vikingatida material, då allt som skedde i samband med hästens användningsområden sannolikt inte endast var drivet av ekonomiska eller materiella skäl. Studien hoppas även ge svar på om det finns någon statusskillnad mellan de djur som offeras i mossar och gravar, och om det går att se huruvida djuren använts som drag- eller riddjur genom patologiska förändringar, eller om de var frigående djur endast avsedda för offer. Att få ett svar på dessa frågor skulle ge mer insikt i hur viktiga hästarna var i offerkontexten, och huruvida djurets hälsa, användning eller andra karaktärer har varit viktiga för valet av offerdjur.

Uppsatsens huvudsakliga frågeställningar utgörs därför av dessa tre frågor:

- Finns det en möjlighet att hästens agens, alltså hästens inverkan på människan i form av sina egenskaper, haft någon effekt på valet av offerdjur?

- Går det genom att kombinera arkeologiskt och osteologiskt material att avgöra om det fanns någon sorts statuskillnad mellan rid-, drag- och offerdjur?
- Går det genom att kombinera arkeologiskt och osteologiskt material att avgöra vilka hästar som offrades i våtmarker och gravar?

1.3. Teori

Studiens teoretiska inriktning kommer bli en intradisciplinär jämförelse mellan arkeologi, osteologi, och det sociala zoo-arkeologiska perspektivet.

Social zooarchaeology, eller social zooarkeologi, är i uppsatsens sammanhang mer i linje med det teoretiska ramverket av Overton och Hamilakis (2013). I kritik mot den mycket mer utbredda zooarkeologin skapade Overton och Hamilakis en egen definition av den arkeologiska inriktningen. De argumenterade för att zooarkeologi fokuserar för mycket på de ekonomiska aspekterna av djurhållning, och att den teoretiska inriktningen var för antropocentrisk. Overton och Hamilakis (2013) argumenterar istället för en inriktning av zooarkeologi som ger djuren en egen agens, frångående människans egen, då djur även har en förmåga att agera gentemot människor, ofta i form av att väcka känslor eller helt enkelt som levande varelser som interagerar med människor. Detta, argumenterar de i sin undersökning av svanjakt i Aggersund, Danmark, går att göra genom att inkludera djurens natur och beteendemönster i kombination med människornas. Djur existerar inte endast för att jagas, ätas eller utnyttjas, utan människor har de en egen agenda, ett eget beteende, och på en mycket mindre, individuell skala har de även egna personligheter. Djur är individer inom sina ekosystem, arter och familjegrupper. Overton och Hamilakis (2013) argumenterar också att de offer och de ritualer som utförts i samband med jakten eller offret av dessa djur har ytterligare inverkan på människan, annat än det mytologiska eller religiösa. Med detta menar det att det finns en djupare kognitiv mening med att offra ett djur som människan under en tid sett som en egen individ, och att dödandet, tillagandet och förtäringen av detta djur inte endast sker i ett syfte som kopplas till själva näringen köttet bidrar med. Relationen mellan djur och människa, och speciellt jakten och dödandet, får en djupare betydelse än vad ett strikt näringsmässigt eller ekonomiskt perspektiv illustrerar (Overton & Hamilakis 2013: 111–136).

Den intradisciplinära aspekten är viktig då hästens agens och skillnader mellan de hästar som offrats tidigare inte blivit utforskat i någon meningsfull utsträckning. Att då samla in och kombinera information från flera olika discipliner bidrar till att få ett varierat basmaterial som kan utnyttja både humanistiska och naturvetenskapliga metoder. Att kombinera arkeologiska tolkningar och material med det som går att utläsa i det osteologiska materialet ger den bästa utgångspunkten för att utföra denna studie.

I denna studie kommer social zooarkeologi att forma hur det insamlade materialet hanteras. Fokus kommer inte ligga på hur människorna valde ut vilka djur som skulle offras och vilka som skulle användas till avel eller som riddjur, utan snarare vilka kvaliteter hos hästarna själva som bidrog till detta val. Det osteologiska och arkeologiska materialet kommer tolkas genom denna teoretiska synvinkel, för att försöka ge en inblick i hur hästarna själva bidrog till beslutet av vem som offrades, och vem som inte offrades.

Valet av teori till valet av material dikteras av tillgängligheten till själva materialet. Vad som gör att den sociala zooarkeologiska teorin går att applicera på detta material är kontexten i vilken hästarna hittats. Hästarna i Skedemosse och Stormyr hamnade sannolikt där under specifika förhållanden; de var resultatet av en grupp människors val och handlingar. Samma sak gäller för ryytargraven i Väskinde och grav bj.581 i Birka, dessa material är resultatet av en interaktion mellan människa och djur, men de tycks sakna perspektiv som inte enbart utgår från vad människan gjort, eller vilken nytta hästarna haft för de människor som offrade dem.

Dessa djur blir nummer och tabeller som tolkas utefter en människas förutsättningar, och det inflytande djuret har på människan faller i glömska eller ignoreras till förutsättning för de mer vetenskapliga, strikt arkeologiska tolkningar som kan formas ur det fysiska material som hittats.

1.4. Metod

Metoden för denna uppsats kommer bli en jämförande studie som kombinerar osteologiska undersökningar av häst i gravar och på offerplatser, det arkeologiska material som hittats i form av utrustning till hästarna som offerats, samt hästens natur och interaktioner med människan. Störst vikt kommer ligga på det arkeologiska material som hittats i gravar och våtmarker där hästar har offerats, med stöd från de osteologiska analyser som rör förslitningsskador och andra patologiska förändringar till följd av användandet av djuret. Det arkeologiska och det osteologiska materialet förväntas ge en bra utgångspunkt för tolkning av hästens användningsområde i egenskap av deras förmågor, samt hur detta har inverkat på beslutet att hästen skulle offeras eller på annat sätt användas till ritualer eller andra kultsammanhang. Hästens natur och beteende kommer kombineras med de ovan beskrivna materialen. Författaren kommer fortsätta bekanta sig med tidigare forskning arkeologisk och osteologisk forskning om hästar i offerkontexter och sedan argumentera för och emot huruvida dessa kan användas för att uppnå studiens mål.

Metoden kommer till stor del bli en kombination av kvantitativa och kvalitativa arkeologiska och osteologiska material, då det är relativt ojämnt fördelat mellan de osteologiska och arkeologiska källorna. Även kommer teoretiska perspektiv att färga studien för att få ett mer distinkt perspektiv, i jämförelse med den närliggande antropocentriska forskningen om hästarnas plats i det vikingatida samhällets kultur och riter.

1.5. Avgränsning

Avgränsningen av materialet som använts i uppsatsen sker främst genom en begränsning av häst i arkeologiska kontexter. Häst förekommer i en mängd olika kontexter, såsom i stolphål eller i byggnader som byggnadsoffer, i slaktavfall, i brand- och kammargravar tillsammans med människor, i gravar där endast häst hittats, samt på offerplatser såsom våtmarker eller på platser där kult utövades (Monikander 2010: 72–76). Då hästens förekomst under vikingatiden gör att denna återfinns på många ställen har en avgränsning skett, och endast material från gravar tillsammans med människa och distinkta offerplatser har valts ut. Slaktavfall, enbart hästgravar och häst i byggnadskontexter och stolphål har valts bort då slaktavfall inte är direkt kopplat till ett medvetet offer i en specifik kontext; hästgravarna är få i Skandinavien; och häst i byggnadskontexter och stolphål tillhör en diskussion som inte är direkt relevant till diskussionen om hästen som offer i våtmarker och gravar.

Även har uppsatsen begränsats till specifikt Skandinavien för att inte introducera för spridda kulturella fenomen. Hästar återfinns i gravar på många olika platser i Europa och Asien och i många olika kulturer, och att försöka inkludera fler av dessa ger ett arbete som är för stort för uppsatsens omfattning.

1.6. Källkritik

De källkritiska aspekterna av detta material utgörs först och främst av hur lite osteologiska data det finns av hästar i grav- och offerkontexter, samt hur otillgängliga dessa är. Häst har i stor utsträckning endast identifierats genom en ytlig analys av benmaterialet för att fastställa

vilken art materialet tillhör. Mer detaljerade studier och dokumentering av kön, ålder och dödsorsak finns ibland att tillgå för större utgrävningar i modernare tid, men djupare osteologiska analyser av patologiska skador och andra tecken på huruvida hästarna använts som rid- eller dragdjur är till synes sällsyntare. Uppsatsen är i första hand arkeologiskt inriktad och undertecknad har inte tillräcklig osteologisk kunskap för att själv se över de osteologiska primärkällorna; fokus kommer att ligga på tidigare dokumenterat och tolkat osteologiskt material av häst. Att det till synes inte finns mycket dokumentation tillgänglig om det osteologiskt undersökta materialet av häst gör att de källor som används i första hand blir andra författare och osteologers tolkningar.

Ytterligare en källkritisk aspekt riktas mot det stora tidsspänn som finns i materialet. Många av dessa undersökta gravar, offerplatser och daterade djur täcker ett relativt långt tidsspänn som kan påverka de kulturella aspekterna av offer och begravning. Ett bättre material hade bestått av gravar och offerplatser som finns i ett mindre geografiskt område och som inte använts under så lång tid; utvecklingen av kultur och ritualer kan bli diffus då det samhälle och de individer som utövar dessa utvecklas och förändras.

Även kan kritik riktas mot den teoretiska inriktning som valts ut. Overton och Hamilakis (2013) talar mycket om djurens agens, men det är viktigt att inte lägga för mycket vikt på detta perspektiv, då en humanisering av djur kan bidra till mer fantasifulla tolkningar av djurens natur, reaktioner och egenskaper. Hästar är relativt intelligenta, mycket sociala djur, men de innehar inte en högre intelligens, och de har inte samma sorts agens som intelligenta, självmedvetna människor har. Hästars typ av agens kan inte jämföras med människans typ av agens, då häst och människa är fundamentalt olika i natur, egenskaper och intelligens.

2. Forskningsbakgrund

Hästens evolution är lång, men relativt enkel. Ur ett djur stort som en katt, anpassad till lummiga skogar, utvecklades steg för steg den stäpplevande vildhäst som blev anfader till de nu levande tamhästarna. Hästen som djur är väl anpassad till ett stäpplevande liv. De har hovar och ben anpassade till flykt och långväga strövande, de är högresta och har ett synfält som sträcker sig nästintill 360 grader kring hästens huvud, och de är växtätare som i huvudsak när sig på gräsbete. Som djur är de väl anpassade till den miljö de utvecklades i, och detta har format hästens sinne lika väl som kroppen. De är flykt- och bytesdjur som konstant är på vakt, spanande efter rovdjur eller andra hot och faror (Furugren 2013: 21–27, 83, 191–196; Sundkvist 2001: 39). Som flockdjur lever hästen i vilt tillstånd i hjordar av varierande storlek. Dessa hjordar består av en komplex social rangordning, med både en hingst och ett sto som agerar ledare, samt en lång rad andra rangordningar. De olika rangordningarna bestämmer vilka tillgångar hästen får del av; var de får beta, var de får sova, hur de får interagera med de andra medlemmarna i hjorden, och vem som får avla avkomma. Att hästen i vilt tillstånd levit i socialt komplexa hjordar har den effekt att de är socialt intelligenta djur, som lättare anpassat sig till ett liv i samspel med människan. Genom iakttagelser och studier har det dokumenterats att hästar är extremt känsliga för kroppsspråk och människors sinnesstämning (Proops *et al.* 2018; Forsström 2008: 58–84, 103–106; Furugren 2013: 69–70, 72–74; Sundkvist 2001: 37–38).

Forskning kring hästens ursprung och spridning över de olika världsdelarna är extensiv och flitigt utforskad. Hästarnas ankomst till Skandinavien har även varit ett hett debatterat ämne under en längre tid. Genom osteologiska analyser och spårning genom DNA och kulturella influenser tycks den mest accepterade teorin vara att hästen först domesticerats på de eurasiska stäpperna för minst 5500 år sedan, för att sedan följa med de stäpplevande folkens spridning över kontinenten (Sundkvist 2001: 45–46). Vilka typer av häst som existerat i Skandinavien har också varit ett debatterat ämne, men det tycks vara så att de hästar som flitigast använts under vendel- och vikingatid var relativt små hästar med typiska färger såsom brun, fux, black och svart (Monikander 2010: 59–60; Rosengren 2017: 196–198). Dessa hästar har liknats med de moderna isländska hästar som mycket länge varit isolerade på ön, utan inblandning av utomstående influenser från andra hästraser och typer.

En annan del av denna studie rör det osteologiska material som främst finns i södra och mellersta Sverige, då i form av hästar i gravar och offermossar såsom Skedemosse. Monikander (2010) och Bärghman (2017, 2019) behandlar båda det benmaterial som hittats i mossar på Gotland och Öland. Bärghman (2017, 2019) analyserar det osteologiska material av häst som hittills hittats i gravar och våtmarker på främst Gotland, för att skapa en klarare bild över hur dessa hästar användes, då i form av benförändringar från slitage under arbetet hästen utförde då den levde, samt det traumatiska våld som dödade djuret, och vidare behandling efter döden. Monikander (2010) ser på hästmaterialet från Skedemosse främst för att se hur könsfördelningen ser ut, samt för att identifiera vilka sorters hästar som offerades, och om det fanns några preferenser i huruvida ston, hingstar, unga eller gamla djur offerades.

Mycket mer forskning finns om hästens roll som del av religion och som offer i gravar, utifrån ett mer antropocentriskt perspektiv. Jennbert (2011), Strehlau (2018), Shenk (2002) och Stelter (2014) har forskat i olika aspekter av hästars effekt på det skandinaviska folket från folkvandringstid till vikingatid. Jennbert (2011) har skapat en överblick över djurens plats, status och förekomst i det vikingatida samhället, och ägnar en stor del av studien till just

hästar, då de utgör en stor del av de namngivna djuren i till exempel Eddorna och andra litterära källor. Hästarnas förekomst bland gravmaterialet som hela djur i samband med mänskliga gravar utgör också en stor del av Jennberts analys av gravmaterial, litterära källor och tidigare forskning på området. Strehlau (2018) berör specifikt gravar med nedlagda djur, då i ett försök att definiera funktionen och meningen med de offrade djuren under folkvandringstid och vendeltid. Ett intressant perspektiv i Strehlaus forskning är en spatial analys av huvudlagens position i graven, då argumentet förs att ett huvudlag närmare hästen visade att det tillhörde hästen själv, medan ett huvudlag närmare den döde människan tolkades som en gravgåva till denne. Shenk (2002) fokuserar i stort på gravritualer kring hästar i samband med båtgravar, samt huruvida hästen var viktig för resan till Valhall eller Hel, då hästar med huvudlag, sadel och seldon kan tyda på en föreställning om ett bruk av djuret även efter döden. Stelter (2014) fokuserar helt på hur viktig hästen var för de nordbor som utvandrade till Island. Hästen blev ett viktigt redskap i det nya, hårda landskapet, men också ett sätt att skapa underhållning, gemenskap och utöva ett politiskt spel genom den status hästarna innebar i egenskap av deras användbarhet.

Även redskapen associerade med dessa hästar har undersökts, då specifikt de delar av sadel, träns och selar som bevaras då det biologiska materialet förmultnar. Utsmyckningar i guld, silver och andra metaller har länge varit intressant för arkeologin, då de vittnar om social status, kultur, och geografiska och kulturella anknytningar genom spridning av motiv och typer av utsmyckningar. Utsmyckningar på seldon och huvudlag kan berätta om vilken social status hästens ägare har, samt vilken kultur denne tillhör eller vilket område de kommer ifrån (Pedersen 1997). Bett och huvudlag berättar också om hur hästarna reds, då olika brett ger olika tryck och inverkan på hästens känsliga mun. Forskningen omkring dessa är ingen forskning direkt kopplad till arkeologi, utan är snarare en jämförelse med modern hästhållning och de brett som fortfarande används och som förändrats mycket lite (Sundkvist 2001: 21–33).

3. Materialbeskrivning

Under denna rubrik kommer det utvalda materialet beskrivas, samt kommer en kort beskrivning av hästens utveckling och historik som domesticerad art förklaras för att ge den oinvidige en baskunskap som är relevant för uppsatsens material och diskussion.

Hästen tros ha förts till Europa och den skandinaviska halvön under sen stenålder och bronsålder. Så tidigt i hästens domesticering fanns det inga större variationer i form av vad som i dag kallas hästraser; dessa forntida hästar var mycket mindre än moderna hästar, och de hade sannolikt de färger som i dag går att se i den moderna isländska hästen, men utan dagens möjlighet att genom genetik avla fram specifika färger finns chansen att de brokigare färgerna inte var så pass vanliga. Utifrån det benmaterial som hittills undersökts av häst i Sverige har en relativ mankhöjd på 120-145cm uppmätts; dessa hästar skulle i dag klassificeras som ponnyer, då gränsen mellan ponny och häst går vid en mankhöjd på 148 cm (Bendrey 2012: 150–151; Furugren 2013: 50; Rosengren 2017: 195–197).

Trots att dessa hästar inte var lika stora och kraftiga som vissa av dagens moderna hästraser så har de vikingatida hästarna använts som drag och riddjur, utöver de rituella och mytologiska krafter de tillskrevs. Många gravar som innehåller hästar har också spår av utrustning nära kopplad till användandet av dessa djur. En mängd olika typer av brett, selbågskrön, stigbyglar och selspännen har hittats i Danmark och Sverige; bland annat i gravarna i Valsgårde och Birka (Pedersen 1997: 133–155; Sundkvist 2010: 193–198).

I den nordiska mytologin är hästen det djur som dominerar sagor och sägner, och de utgör det djur som ofta namnges, speciellt i Snorris *Edda*. Många av de namngivna hästarna beskrivs ha fantastiska egenskaper, såsom Sleipner med de åtta benen och förmågan att förflytta sig snabbare än någon annan, eller Hrimfaxi och Skinfaxi, som hjälper solen och månen på dess färd över himlavalvet. Hästen tillskrivs en viktig funktion i den vikingatida vardagen genom en mängd mystiska egenskaper. Hästen får en stor roll i den mytologi och religion som styrde de vikingatida människornas värld och dagliga bestyr (Jennbert 2011: 42–49).

3.1. Offermossar

3.1.1. Skedemosse, Öland

Skedemosse är en våtmark belägen i mitten på Öland, och har blivit känd för det massiva arkeologiska material som hittills hittats. Mossen, som egentligen är ett kalkkärr, täcker ca 28 hektar och började dräneras någon gång under 1800-tal, och de första fynden hittades som lösfynd då marken börjat odlas och plogas. I huvudsak har den södra delen av Skedemosse använts som offerplats, och i detta område hittas många deponeringar i mindre högar eller som områden av koncentrerade deponeringar, samt har de fynd som hittats daterats till 200–500 e.Kr. (Monikander 2010: 10).

Hästarna i Skedemosse utgör en majoritet av det osteologiska material som hittills undersökts, och de hittas ofta i högar med ben från andra arter, samt benmaterialet är ofta klivet eller knäckt, sannolikt för att komma åt mörgen. Hästarna i Skedemosse har alltså offrats och sannolikt förtärts i samband med själva offret. Under de osteologiska

undersökningarna köns- och åldersbestämde det benmaterial som till dess hittats, samt gjordes mankhöjdsberäkningar för att avgöra storleken på de djur som offerats. Generellt tycks könsfördelningen av ston och hingstar i Skedemosse vara jämn; av de djur som könsbestämde via bäckendelar fanns ca tolv ston och tio hingstar, varav tre av dessa hingstar tolkades vara juvenila (Monikander 2010: 58–60). Generellt tycks också mankhöjden på hästarna i Skedemosse stämma med uppmätta mankhöjder i övriga Sverige under samma tidsperiod; mankhöjden hos dessa hästar var i genomsnitt 130 cm (Monikander 2010: 59). De skulle enligt dagens moderna standard klassas som ponnyer då den undre gränsen för en hästs mankhöjd är 148 cm; under detta klassas djuren som ponnyer (Furugren 2013: 50). Många av hästarna i Skedemosse led enligt en osteologisk undersökning av spatt, samt fanns ett djur med ett läkt benbrott på en metatarsal; med andra ord hade djuret någon gång brutit ett av de bakre skenbenen. Spatt är en inflammation i hasleden som uppstår vid felbelastning av hästens vikt, och som oftast lede till att hästen blir halt till dess att inflammationen läker ut av sig själv, och benen i hasleden växer ihop helt (Monikander 2010: 72–74). Slaktmetoden som använts på hästarna i Skedemosse har inte blivit helt bestämd, men avsaknaden av trauma mot huvudet tyder möjligtvis på att djuren har blivit huggna eller stuckna för att förblöda eller dö på andra sätt (Monikander 2010: 65–66).

3.1.2. Stormyr, Ösarve, Gotland

Benen i Stormyr påträffades år 1943 efter att marken plöjts. Ben från häst, nöt och människa hittades under den utgrävning som följde, ledd av Stenberger. Av det osteologiskt undersökta materialet går det att se mankhöjd, ålder, könsfördelning, minsta antal individer, samt patologier och trauma. Minst fem olika individer identifierades som häst, varav en har könsbestämde som en trolig hingst, samt har två individer genom en analys av slitningsgrad på tänderna bedömts vara äldre än fem år. Mankhöjden beräknas ligga mellan 123,8 och 133,3 cm, vilket ligger helt inom ramen för den mankhöjd som uppmätts på hästar från samma tidsperiod och samma geografiska område. Av de traumatiska spår som fanns i benmaterialet rörde det sig främst om trubbigt våld riktat mot hästens huvud, i samband med att hästen dödats, eller mycket nära dödstillfället (Bärgman 2019: 61–62). I övrigt fanns det även patologiska förändringar på ett mellanhandsben från häst, något som Bärgman (2019) tolkar som en trolig belastningsskada från en ryttare eller en skada i någon annan del av hästens kropp (Bärgman 2019: 6, 13, 57–63).

3.2. Hästgravar

3.2.1. Bj.581, Birka, Björkö

Grav Bj.581 är den mest kända och flitigt diskuterade graven i Birka. Under de senaste 300 åren har platsen Birka, belägen på Björkö i Mälaren, väster om Stockholm, legat i fokus för arkeologiska utgrävningar och undersökningar. Staden är mycket välkänd inom arkeologiska och populärkulturella kretsar, och har en lång historia av arkeologiska utgrävningar, varav den största var Hjalmar Stolpes utgrävningar i slutet på 1800-talet (Gräslund 1980: 1). Stolpe grävde då ut en kammargrav som fick beteckningen 581. I denna hittades en människa, samt två hästar nedlagda i kammarens ena kortsida. Hästarna har identifierats vara en hingst och ett sto (Hedenstjerna *et al.* 2017: 2). Utöver de vapen som fanns i graven hittades också spår av huvudlag och annan utrustning till hästarna, något som gjort att hästarna i huvudsak tolkats som riddjur. Graven har i egenskap av alla fynd, vapen och de två hästarna, samt gravens plats i närheten av Garnisonen, tolkats som en grav av högre status (Hedenstjerna *et al.* 2017: 1–3; Price *et al.* 2019: 184–189).

3.2.2 Ryttagrav, Väskinde, Gotland

Ryttagraven på Gällungs gravfält grävdes ut år 1973. Under ett stentäcke som mätte ungefär 2x4 meter hittades en skelettgrav tillhörande en man och en häst. Med sig i graven fick mannen vapen i form av ett kortsvärd eller en huggkniv och vad som tolkas vara en lans- eller spjutspets på 0,5 m, placerad vid hästens sida. I graven fanns även spår av mannens dräkt, i form av fint vävda band i silver kring skallen, ytterligare silverband kring axlarna och en arm, samt ett stort spänne på mannens bröst. Mannen blev ej osteologiskt könsbedömd, och hästen har till synes inte fått någon motsvarande behandling. Hästen låg positionerad vid mannens fötter, och ett betsel hittades på hästens huvud, samt hittades även tre nitar vid hästens flank (Lundgren 1975; Bernhus 2014: 4–6; Wallin 1995: 4–6). Huruvida det rör sig om ett drag- eller riddjur går inte att säga helt säkert, men då det inte finns något som kan kopplas direkt till en vagn eller dragutrustning tolkas hästen som riddjur. Att det fanns en trolig lans- eller spjutspets ger mer vikt åt att hästen använts som riddjur, då vapen med lång räckvidd ofta använts vid strid till häst (Sundkvist 2001: 193–198).

4. Diskussion

Diskussionen kommer kombinera materialet från Skedemosse, Stormyr, bj.581 och ryttargraven i Väskinde, för att sätta det i ett socialt zooarkeologiskt perspektiv. Först diskuteras det osteologiska materialet och vad som kan utrönas av det fysiska materialet, sedan kommer även den teoretiska aspekten av uppsatsen diskuteras.

4.1. Vad säger det arkeologiska och osteologiska materialet om hästen?

Av det osteologiska material av häst som hittills undersökts i Skedemosse och Stormyr går det inte att se direkta skillnader i vilka djur som offerades. Allt material har inte lämpat sig till alla osteologiska undersökningar och metoder för kön, ålder och skelettförändringar, så det finns ett antal individer som därmed utgör ett okänt moment (Bärgman 2019: 61–62).

Mankhöjden på de undersökta hästarna ligger inom ramen för vad som kan förväntas av de hästar som använts under vikingatid, då de större raser av häst som finns i dag ofta är mer moderna och selektivt avlade just för storlek och utseende. Att mankhöjden på de undersökta djuren ligger inom samma område, ungefär 120 till 135 cm, tyder på att just hästens mankhöjd sannolikt inte var av någon större vikt då hästen valdes ut som offer, eller att det helt enkelt inte var viktigt då det inte fanns någon större variation att välja från (Bärgman 2019: 61–62; Monikander 2010: 59). Att åldern på de djur som dödates också täcker hela hästens livscykel tyder även på att det troligen inte fanns någon specifik ålder då hästen ansågs speciellt lämpad till offer. Liknande slutsatser går att dra runt könsfördelningen av de offerade djuren, då även det tycks vara jämnt fördelat utan tecken på en viss preferens för ett av de två könen. I Eddorna och andra historier och sagor från Island och det vikingatida Skandinavien tycks det finnas en viss skillnad på hur ston och hingstar nämns, och vilka sammanhang. Islänningarna tycktes föredra ston när det kom till ridhästar, men i Eddorna och sagorna är en stor majoritet av de namngivna hästarna hingstar (Sundkvist 2001: 172–175).

Andra förmågor hos hästen kan mycket väl ha bidragit till att vissa djur valts ut som offer och andra inte. Även hos de vikingatida djuren fanns det möjlighet att en häst föds med en unik färg eller med unika mönster och teckningar som står ut i hjorden av djur. Hästens färg, tillsammans med hästens form, alltså hur välskapt hästen var, kan mycket väl ha bidragit till varför en specifik häst offerades. Ett djur med en speciell färg eller teckning som sedan också ter sig väl format, med en form som saknar skavanker och svagheter, kan tyckas mer eftertraktat i ett offer då djuret kan vara mer värt än ett djur med mindre tilltalande form eller färg. Det tycks inte alltför omöjligt att de offerade djuren valts ut på sätt som inte lämnar direkta spår i det osteologiska materialet. Om hästen offerades i en guds namn borde det vara passande att välja ut ett djur som är värt mer, eller som ser vackert och starkt ut, då ett sådant djur kanske skulle falla guden mer i smaken, och offret skulle bli väl mottaget. En hingst med ett eldigt lynne eller ett sto som visat sig vara ett utmärkt avelssto med goda modersinstinkter kunde då, beroende på till vad eller vem offret dedikerades, utmärka sig mer än andra djur som kanske var vackrare eller unikt färgade. Karaktärer likt dessa har också möjligheten att appliceras på hästarna som offerats i gravar, men det kan också argumenteras att de djur som återfinns i gravmaterialet är djur som in i det sista tjänat människan. Genom en känslomässig koppling är det möjligt att de efterlevande som begravde den döde också dödade den häst personen stod närmast och tyckte mest om, så de två kunde färdas tillsammans till livet efter döden. Att hästen tjänat som ett färdmedel till de döda finns det belägg för i form av bland annat Snorris Edda, där ett exempel tydligt beskriver hur Balders häst bränns tillsammans med sin döde herre. Senare i sagan då Asarna vill hämta Balder från dödsriket Hel rider

Balders bror, Hermod, Sleipner först till floden Gioll där han får höra att döda män ridit över bron tidigare, och när Balder senare kommer till Hels portar tvingas han hoppa över dem på Sleipners rygg (Shenk 2002: 78–79). Utöver att hästen var menad som färdmedel till den döde kan det också vara troligt att hästen som följeslagare och vän var anförtrodd uppgiften att föra dennes människa till dödsriket. Att då välja en häst som den döde var mycket bekant med och redan kände kan då tyckas viktigt, istället för att ge denna uppgift till ett djur som den döde kanske aldrig känt, eller vars förmågor den döde inte var bekant med.

Att de vikingatida människorna förde en noggrann avel av de hästar de höll finns det belägg för, då det i sagor beskrivs hur små hjordar av hästar får vandra vilda, med hingstarna specifikt utvalda på grund av deras färg, lynne eller egenskaper och bedrifter (Sundkvist 2001: 83–84; Sundkvist 2005: 245–247). Att dessa hingstar beskrivs efter färg och egenskaper visar att det mycket väl fanns en förståelse för hästavel och vilka djur som har eftertraktade egenskaper som bör föras vidare. Många av dessa egenskaper är som sagt inte uppenbart synliga i det osteologiska materialet som hittas i gravar eller på offerplatser, så det är mycket möjligt att djuren har valts ut efter individuella karaktärer eller utseende, baserat på vilka egenskaper som värderades högst. Troligen var dessa egenskaper främst fysiska, såsom starka, snabba eller uthålliga hästar. I Hravnkel Freysgodes saga omnämns hästen Freyfaxe som en stark häst, då denne kunde springa fort och vida omkring, något som bör tolkas som att hästen var uthållig och kunde springa länge avstånd utan att bli trött. En häst som även nämns relativt centralt i sagorna om asagudarna och jättarna är Svaldifare, som hjälpte sin jättelika ägare att bygga en mur runt Asgård genom att dra stora lass med sten (Sundkvist 2001: 169–171). Ytterligare en aspekt av hästens egenskaper bör tas i åtanke; hästens härstamning och blodslinjer. I modern tid är härstamning något som kan göra en häst mycket dyrare än ett djur av samma kvalitet och förmågor. Ett exempel på att stamtavlan var viktig även för de vikingatida människorna finns i Snorres Edda, där hästen Hovvarpne nämns i samband med sin stamtavla, som ger intrycket att just hästens stamtavla var minst lika viktig eller imponerande som hästens egenskaper (Sundkvist 2001: 170–171).

4.2. Social zooarkeologi och agens

Hästen har en lång historia vid människans sida. Som ett socialt, hjordlevande djur mår de bäst när de får gå med individer av samma art, eller med individer de fäst sig vid. I modern tid är det många hästägare som bestämmer sig för att ge sin ensamgående häst en kompanjon i form av en get, en shetlandspunny eller ett annat socialt djur, då hästar som går ensamma ofta visar på ett sämre psykiskt mående i form av ovanligt beteende eller ovanor. En lag finns även som dikterar att hästar inte ska gå ensamma utan en annan häst i närheten, eller andra flockdjur i hagen (Forsström 2008: 73–75, 78–84; Jordbruksverket 2018). Hästar fäster sig också lätt vid olika människor, förutsatt att dessa personer rutinmässigt interagerar med hästen på ett positivt sätt, och att de ger hästen det den behöver för att må bra, både psykiskt och fysiskt.

Att de vikingatida människorna gjort detta råder det få tvivel om; ben som hittats i Skedemosse visar på en häst med ett brutet ben som läkt ihop, något som visar att djuret mycket troligt blivit omhändertaget för att få tid och möjlighet att återhämta sig (Monikander 2010: 73). Att hålla en häst vid god hälsa och bra utfodrad kräver mycket resurser, tid och kunskande, och då hästar generellt tolkas som statussymboler går det att tolka det läkta benet som att en eller flera människor medvetet tagit hand om hästen för att denne skulle bli frisk. Argumentet finns att de hästar som de vikingatida människorna höll i hög grad har varit frigående; att de har släppts fria för att beta och leva på platser som inte direkt utnyttjas av människor för att minska på de resurser som människan använt, men chansen att en frigående häst utan mänsklig uppsyn eller närvaro fått chansen att läka ett benbrott ter sig ganska liten. Hästen är ett flyktdjur; en häst med ett brutet ben har inte förmågan att fly från hot såsom vargar eller andra rovdjur, de har också svårt att följa hjorden då den rör på sig för nytt bete, skydd från elementen, eller för vatten. Benet är för hästen det viktigaste redskap de har för att

överleva. Mer troligt är att de frigående hästarna inte var helt utan mänsklig tillsyn; att det skadade djuret fångats in och flyttats till bopplatsen för att hållas stilla och under uppsyn, eller att specifikt detta djur inte har varit frigående, och hållits uppstallad på eller i närheten av bopplatsen. Chansen finns också att denna häst blev skadad under en ritt, vid annat arbete, eller en av de hingsthetsningar eller kapplöpningar som tagit plats under rituella former (Forsström 2008: 75–76; Monikander 2010: 70–72).

Ytterligare belägg för hästens relation till människan går att se även i modern tid, hos nutida hästägare. En häst som bygger nära band till en människa visar fler sårbara beteenden, som i sin tur kan påverka människan om de besitter sådan kunskap om hästens beteende och natur att de känner igen dessa. En häst som litar på en människa kan ligga kvar på marken om de blivit väckta, och detta är ett tecken på tillit då en häst som ligger ner inte har chansen att genast fly om människan visar sig vara aggressiv eller okänd för hästen. Denna uppvisning av sårbarhet kan mycket väl skapa känslor av privilegier och tillit hos människan som är målet för denna uppvisning av tillit och förtroende.

Hästen har under lång tid inspirerat och fångat människans fantasi och beundran med sitt utseende och kraft. De har en stor fysisk närvaro; även de vikingatida hästarna med sin ringa mankhöjd hade sannolikt kraftiga kroppar och stor fysisk styrka. En modern islandshäst kan jämföras med de hästar som de vikingatida människorna troligen använde och avlade på, då islandshästen sedan 1100-tal har hållits helt separerad från influenser och korsavling med andra raser (Sundkvist 2001: 56–58). Islandshästen har en mankhöjd som ligger väl inom ramen för de hästar som hittats i gravar och offermossar, och trots den ringa mankhöjden kan dessa hästar lätt bära en fullvuxen person under längre tid, och över mycket besvärlig terräng. Dessa hästar kanske inte inger samma respekt som en shirehäst, världens största moderna ras, men de gav onekligen ett långvarigt intryck på de samtida människorna. En häst i rörelse är också något vackert; de flyger frustande fram över marken, med man och svans fladdrande i vinden, och ljudet av hovarna låter som dova trummor. Att se en hjord hästar galoppa förbi, oberoende djurens storlek eller utseende, lär lämna ett intryck på den person som ser dem. Det är svårt att förklara utan att redan ha upplevt något sådant, men chansen att förhistoriska människor inte slagits av djurens kraft och närvaro tycks liten då hästar i rörelse ofta avbildas i olika medier såsom detaljarbeten i metall eller trä, som målningar, och inte minst i sagor och sägner.

Frågan om hästarnas personlighet och identitet i hjorden bör också vara något de vikingatida människorna såg. Likt det Overton och Hamilakis (2013) talar om då de nämner svanarna i Aggersund och deras interaktioner med andra svanar, har hästen i en hjord en egen identitet och personlighet som inte är kopplad till människan eller människans inflytande. Om de samtida människorna studerat hur hästarna betedde sig i hjorden bör de ha sett hur vissa individer betett sig, om de verkar skygga eller utåtriktade, om de är nyfikna eller ringa intresserade av nya ting i deras omgivning.

4.3. Hästen och döden

Att döda ett djur, oavsett anledningen, kan vara något som lämnar en djupgående påverkan på de som bevittnar handlingen och resultatet av detta. Hästar är som tidigare beskrivet djur som tar mycket tid, resurser och kunnande att avla, föda upp och träna, för att sedan hålla vid god hälsa. Inte bara hästens fysiska behov måste tillfredsställas; de måste även ha sällskap och kontakt med andra levande varelser.

Hästen som offras har med stor sannolikhet haft sociala och känslomässiga band och förhållanden med de människor som valt den till offer. Till skillnad från djur som föds upp för att enbart försörja människan med mjölk eller kött, och till skillnad från djur som endast föds upp för att bli en följeslagare, existerar hästen i ett område mellan dessa. De går inte att placera i samma grupp som kor, får och getter, men de är inte heller sällskapsdjur som platsar

i samma grupp som hundar och katter. En hästs lojalitet, personlighet, och de minnen som kopplas till djuret påverkar de människor som ser hästens sista ögonblick, oavsett varför den offeras. Hästen som inspirerat konst och sagor och sägner, som har knutit relationer till människorna i dess närhet, som säkert har väckt känslor av beundran och respekt går nu ett smärtsamt öde till mötes. Kan tänkas att hästen leds upp till den plats där offret ska ske, eller till kanten på graven där dess döde ägare nu ligger, för att sedan brutalt klubbas i huvudet, eller stickas för att förblöda. Ett djur av den storleken och den kraften dör inte snabbt, lätt och stillsamt, såvida metoden för dödandet är extremt brutalt eller skickligt utfört.

Många av de hästar som hittats i offermossar har spår av trubbigt våld i skallarna, så det är troligt att djuren helt enkelt har klubbats ihjäl på platsen, eller om de har förtärts, kanske i närheten av platsen där köttet tillagas. Hästar som flyktdjur är mycket närvarande i sin omgivning och det skulle kanske inte vara så osannolikt att djuren vid offret var medvetna av vad som hade hänt på platsen. Speciellt om djur redan dödat och hästen inte var van vid lukten av blod och kött kan den ha uppträtt nervöst eller skyggt. Även om hästen inte reagerat på allt detta reagerar den nog mycket väl på det trubbiga vapen som nu svingas mot dess huvud, och av instinkt vill hästen undvika detta. Även om slaget träffar finns chansen att detta inte direkt dödar eller får hästen att falla ihop. Monikander (2010) tar upp Ekertorp på södra Öland som ett exempel på spår av interaktionen mellan häst och människa vid slakten av ett djur som sedan offerats. Monikander (2010) tolkar genom trauma på ett kranie att när denna häst halshöggs så kastade den troligt med huvudet då den såg det annalkande hugget; detta då hugget föll snett över hästens hals och tog med sig en bit av skallens baksida.

En döende häst är något som lämnar avtryck, speciellt om hästen har levt i människans närhet. Författaren har egen erfarenhet av att se en häst dö plötsligt och ohjälpligt, och det skapar minnen som är svåra att glömma. Att se ett djur som varit så livskraftigt och fritt nu kämpa för att leva, eller att se dödsryckningarna ta tag i kroppen, är en hemsk syn. Om hästen har stuckits och lämnats att förblöda kan synen av mörkt blod över hästens hårrem eller dess skrämde blick lämnat intryck. Människan är en varelse med medlidande, empati och inlevelseförmåga, så även om offret är viktigt eller utförs med en positiv sinnesställning kan det döende djuret fortfarande frammana känslor av sorg och avslut. Att sedan förtära djuret som har blivit en sådan älskad kompanjon och följeslagare kan även det ha varit del av intrycket eller del av själva offret. Overton och Hamilakis (2013) argumenterar för att dödandet av svanarna i Aggresund hade en större känslomässig betydelse och lämnade större intryck enligt samma princip; att jägarna iakttagit svanarna, lärt sig att identifiera individer, och att sedan se dessa djur dö, ofta på ett våldsamt sätt då svanar är kraftfulla fåglar, då påverkade människorna mer än till exempel dödandet av ett anonymt vilt djur som endast iakttagits under själva jakten.

Något som ofta kan glömmas bort är sinnesintrycken av offret, och då speciellt kombinationen av sinnet och minnet. För delar av den grupp som deltog i offret och förtäringen av hästen finns det en djupare känslomässig koppling i samband med själva offerritualen, något som Overton och Hamilakis (2013) talar om i diskussionen om svanjakten i Aggersund. De personer som känt hästen och har haft en mer personlig, individuell koppling får utöver den betydelse offret har haft även en djupare mening då de ser ett djur och en individ de känt dö, för att sedan förtära denna individs kött under rituella former. Det blir en upplevelse, inte bara i offrets utförande och betydelse, utan också att förtära det kött och blod som tillhört en individ till vilken de haft en relation. Synen av den döda hästen, smaken av köttet och lukten av blodet som spillts, tillsammans med rök och minnen av interaktioner offerad häst och människa emellan uppmanas i en situation som redan innehar en djup social och känslomässig mening. Kanske för dessa människor förtäringen av hästen är viktigare, då de ger avsked till en individ de känt, men samtidigt tar åt sig av den kraft, energi och kropp individen innehar.

5. Slutsatser

5.1. Påverkade hästens agens valet av offerdjur?

Interaktionen mellan häst och människa har lämnat många spår i det arkeologiska och osteologiska materialet, men frågan om hästens agens, och hur denna har påverkat människan, är inte lika uppenbart i de fysiska artefakterna. Hästar besitter inte en självmedveten intelligens som kan liknas med människans; de kan inte göra väl genomtänkta val eller identifiera sig själva i relation till andra levande varelser, och de kan inte kommunicera på samma sätt som människan. Diskussionen rörande hästens agens sker då baserat på arkeologiskt material, osteologiskt material, historiska litterära referenser till den sorts hästhållning som yrkats under den relevanta tidsperioden, samt modern forskning om hästens beteende, natur och kommunikation.

Utefter uppsatsens omfång blir diskussionen rörande uppsatsens huvudsakliga frågeställning om hästarnas agens för kort för att dra några större slutsatser. Hästens agens har sannolikt påverkat de vikingatida människor som valt djur till offer, men för att på ett mer definitivt sätt bevisa detta behövs studier av mycket större omfång och med mer material än vad som får plats i denna uppsats. Kortfattat kan dock sägas att det sociala samspelet som krävs för att häst och människa ska leva sida vid sida på ett effektivt sätt sannolikt skapar ett förhållande mellan människa och djur som inte endast existerar i den ekonomiska och antropocentriska sfären. Relationen mellan häst och människa är inte ett förhållande som enbart går åt ett håll, det vill säga att människan manipulerar, använder och påverkar hästen, utan att även hästen påverkar människan. Att hästen har en sådan framträdande roll i den vikingatida kulturen, i form av sagor och sägner, offer, avbildningar och prevalens i arkeologiska material i stort talar för detta.

5.2. Fanns det någon statusskillnad mellan rid-, drag- och offerdjur?

Av det osteologiska material av häst som hittills undersökts har inte uppvisat någon större variation i storlek eller form, något som lättare kan utläsas hos modernare raser med större variation. Möjligheten att se om en häst i en grav har använts som drag- eller riddjur utifrån de ben som finns kvar är därför relativt svårt. Till skillnad från de tyngre raser som idag används främst som drag- och bruksdjur tycks de vikingatida djuren inte uppvisa någon direkt skillnad som kan beskrivas i termer av direkta raser och typer. Istället för det osteologiska materialet måste arkeologiskt material användas i de fall där hästen har hittats i samband med artefakter och utrustning som deponerats samtidigt som gravens ägare och dess offer. Även kan litterära källor användas där specifika djur och dess användning nämns.

I fallet med Skedemosse och Stormyr finns det inte belägg för att djuren är specifikt drag- eller riddjur, då de inte har hittats med artefakter som kan kopplas till enskilda djur. Benbrottet som fanns på en individ i Skedemosse, samt att många av hästarna i Skedemosse och Stormyr haft spatt, pekar på att de sannolikt var djur som använts eller hölls i närhet av människor. Spatt som sjukdom har en mängd olika orsaker men det slitage och de effekter onaturligt arbete, såsom att dra en vagn eller bära en ryttare, tycks öka chansen för en häst att utveckla spatt.

Hästarna som hittas i gravar är enklare att avgöra om de tillhört drag- eller riddjur, då de ofta får med sig utrustning som kan tolkas tillhöra hästen. Spår av bitt och huvudlag tolkas ofta tillhöra djur som främst använts som riddjur, men även på dragdjur användes bitt, då en häst spänd framför en vagn fortfarande behöver kontrolleras, och utan kontakt med ryttarens ben och sits har hästen mindre hjälper att tolka. Bitt tolkas då generellt tillhöra riddjur om det saknas utrustning som selbågskrön eller delar av vagnar, eller om bittet hittas i samband med sporrar eller stigbyglar.

Huruvida det fanns status mellan drag- och riddjur är svårt att se, då det osteologiska materialet inte ger en klar bild på om det fanns fysiska skillnader på vilka djur som användes till vilket arbete. Av det material som hittills hittats tycks det inte finnas någon benägenhet att dragdjur skulle vara mer eller mindre värda än riddjur, och vise versa. Om bedömningen baseras på utrustningen och hur pass utsmyckad denna är finns det en trend att ridutrustning hittas utsmyckad i större mängd, men här går det att ifrågasätta huruvida detta är ett resultat av hästens status i form av dess bruksområde, eller om detta är ett resultat av den begravde ägarens sociala klass och kön. Enligt Gräslund (1980) och Sundkvist (2001) återfinns seldon och utrustning kopplat till dragdjur och vagnar i större utsträckning i kvinnogravar, och ridutrustning kopplas i mer frekvent till mans- och krigargravar.

5.3. Vilka hästar offrades i våtmarker och gravar?

Av de djur som hittills genomgått en osteologisk undersökning för att fastställa ålder, kön, mankhöjd och avsaknad eller närvaro av patologiska förändringar går det inte att se något tydligt mönster i vilka djur som offrats. Existerande och ej undersökt material bör genomgå ytterligare undersökningar för att ge ett bredare undersökt och kategoriserat material som lämpar sig bättre till att besvara denna fråga.

Frågan kan dock till viss del besvaras av det existerande materialet. Hästarna i Skedemosse och Stormyr bestod av de undersökta benen till störst del av fullvuxna djur med en genomsnittlig mankhöjd på 130 cm, och hade få patologiska skador utöver spatt och det trauma som troligt användes för att döda eller bedöva djuret inför det dödande slaget eller hugget (Bärgman 2019: 61–62; Monikander 2010: 65–66). Förekomsten av spatt och förekomsten av ett läkt benbrott hos en av hästarna i Skedemosse talar dock för att de mest troligt var djur som använts i arbetet på gården eller som riddjur. Spatt har flera orsaker, men en felbelastning eller överdriven belastning av lederna är de vanligaste orsakerna, och en oerfaren, obalanserad ryttare, hårt arbete framför en vagn eller en börda som lastas fel över hästens rygg kan ge upphov till denna inflammation (Bärgman 2019: 61–62; Monikander 2010: 72–74). Att hästarna i gravarna ofta får med sig artefakter som kopplas till ritt, eller i detta fall en kontroll över hästens huvud genom ett huvudlag och ett bitt, såsom ryytargraven i Gällung och grav Bj.581 i Birka, talar för att specifikt de hästarna använts som riddjur, eller att de var menade som riddjur (Gräslund 1980: 41). Det bör nämnas att en häst inte är låst i en specifik roll som endast drag- eller riddjur, och det kan mycket möjligt vara så att en häst har använts på båda sätten, för att sedan bli nedlagd i graven med utrustning kopplad till ett specifikt användningsområde som skulle gynna dess ägare i döden.

Hästen var mycket viktig för de vikingatida människorna. Utöver dess användbarhet som drag- och riddjur erhöll hästen även en mytologisk, religiös och kulturell roll som offer. I Skedemosse och Stormyr har hästar offrats till synes oberoende av deras ålder, mankhöjd och kön, och i grav Bj.581 i Birka och ryytargraven på Gotland tycks hästen följa med sin döde ägare för att försäkra dennes färd till dödsriket. Utöver den mer fysiska och ekonomiska aspekten av hästens ställning inom det vikingatida samhället tycks det finnas en mer djupgående aspekt som ofta faller i glömska, i form av hästens påverkan på människan. Genom alla tider har människan tagit inspiration från det de kommer i kontakt med, som sedan blir till konst, myter eller sägner.

Att hästens stora inflytande på människan i sin helhet, och senare det vikingatida samhället, skulle vara ett resultat av ekonomiska och materiella aspekter såsom tillgången till hästkött och transport tycks inte riktigt förklara varför hästen fick sådan status jämfört med andra djur såsom kor och får. Troligt är det då att hästen, som en annan social varelse, istället skapade nära band med de människor de levde med. En hästs tillit och lojalitet, och samspelet som krävs mellan häst och ryttare, kanske bidrog till att hästens status blev så pass upphöjd. Sagor och berättelser från vikingatiden och senare talar om hästar som uppvisar mod och lojalitet mot deras ägare, och att vissa av dessa hästar i gengäld skapade känslor av lojalitet och beskyddande hos deras ägare och samtida människor. Rimligt tycks då att hästen är ett djur med agens, och inte bara ett redskap människan har haft stor nytta av.

8. Sammanfattning

Uppsatsens huvudsakliga syfte är att undersöka huruvida hästens agens, alltså hästens förmåga att påverka människan genom sina egenskaper, har påverkat valet av djur som använts till offer. Uppsatsen vill även undersöka om det går att se genom det arkeologiska och osteologiska materialet vilka hästar som offrades, om de användes som drag- eller riddjur, samt om det fanns statuskillnader mellan drag- och riddjur.

Materialet till uppsatsen bestod av två mossar med hästoffer från vikingatid, samt två gravar innehållande hästoffer, också från antagen vikingatid. Mossarna som undersöktes var Skedemosse på Öland och Stormyr på Gotland. Gravarna som diskuterades var grav bj.581 i Birka, Mälaren, och en ryttagrav i Väskinde på Gotland. Platserna valdes ut för att de innehöll hästar som offerats under vad som troligen var liknande situationer. Materialet i offermossarna liknar varandra då de innehåller hästar som visar spår av förtäring i samband med offret, samt uppvisar gravarna hela hästoffer som skett i samband med gravläggningen av den döde. Utöver det arkeologiska och osteologiska materialet har social zooarkeologisk teori definierad av Overton och Hamilakis (2013) använts för att sätta materialet i ett teoretiskt ramverk som kan koppla materialet till en diskussion om agens. Källor som berör den nordiska mytologin och hästens ställning i det vikingatida samhället har också använts för att styrka diskussionen om hästens betydelse och behandling i samband med offret.

I korthet har diskussionen främst rört huruvida hästens agens har påverkat valet av offerdjur, med stöd av det arkeologiska och osteologiska materialet. Agens mot människan, alltså hur hästen påverkat de samtida människorna, är svårt att se, och det försvåras av den lilla mängd material som finns att tillgå, samt uppsatsens omfång. Ingen definitiv slutsats finns att dra och inget definitivt perspektiv går att finna, men uppsatsen lägger grunden för en vidare diskussion av ämnet. De sekundära frågorna kan besvaras med mer konkreta svar, då att det inte finns någon direkt synlig preferens i vilka sorters hästar som offerats berörande kön, mankhöjd eller ålder. Spridningen i det osteologiska materialet från mossarna och gravarna är relativt jämt, men svårigheter att identifiera och undersöka den mängd ben som hittats gör att det möjligtvis kan finnas bias som inte syns i det hittills undersökta materialet. Även frågan rörande status mellan drag- och riddjur har inget klart svar, men det finns vissa tendenser att riddjur till synes haft högre status då de oftare finns i gravar med mer utsmyckningar och rikare innehåll, men då finns invändningen att detta istället kan vara kopplat till den begravde människans status, och inte hästens status som riddjur.

Avslutande har uppsatsen lagt grunden för ett fortsatt utforskande av ämnet.

9. Litteraturförteckning

- Bendrey, R. 2012. From wild horses to domestic horses. A European perspective. *World Archaeology* 44/1: 135–57.
- Bernhus, D. 2014. *Krigaren och valkyrian. Rika vikingatida män och kvinnor på gravfältet Gällungs i Väskinde på Gotland*. Stockholms universitet.
- Bärgman, N. 2017. *Hästen, trotjänare eller träl? En osteologisk analys i mikroarkeologiskt perspektiv*. Uppsala universitet.
- Bärgman, N. 2019. *Det är något med hästar...” - En osteoarkeologisk studie av hästen som offer på Gotland, Stora Karlsö och Öland*. Uppsala universitet.
- Furugren, B., Ternrud, I., North, M. & Rundgren, M. 2013. *Hästen*. Stockholm: Natur & kultur.
- Forsström, S. & Lantz, I. 2008. *Tala Hästarnas Språk*. Näsvisen: Equerry.
- Gräslund, A.S. 1980. *Birka IV. The Burial Customs: A study of the graves on Björkö*. Stockholm.
- Hedenstierna-Jonson C., Kjellström, A., Zachrisson T. *et al.* 2017. A female Viking warrior confirmed by genomics. *The Authors American Journal of Physical Anthropology* 164:853–860.
- Jennbert, K. 2011. *Animals and Humans*. Lund: Nordic Academic Press.
- Lundgren, M. 1975. Två typer av silverband från en ryttargrav på Gotland. *Fornvännen*.
- Monikander, A. 2010. *Våld och vatten våtmarkskult vid Skedemosse under järnåldern*. Diss. Stockholms universitet.
- Overton, N. & Hamilakis, Y. 2013. A manifesto for a social zooarchaeology. Swans and other beings in the Mesolithic. *Archaeological Dialogues* 20 (2). Cambridge University Press.
- Pedersen, A. 1997. Riding gear from Late Viking-age Denmark. *Journal of Danish Archaeology*, Vol 13. Odense University Press: 133-160.
- Price *et al.* 2019. Viking warrior women? Reassessing Birka chamber grave Bj.581. *Antiquity*, 93: 181-198. 10.15184/aqy.2018.258.
- Proops, L., Grounds, K., Smith, A. & McComb, K. 2018. Animals Remember Previous Facial Expressions that Specific Humans Have Exhibited. *Current Biology*, 28(9): 1428-1432.e4.
- Rosengren, E. 2017. The Iron Age horse. In: Fabech, C. & Näsman, U. (Eds.), *The Sösdala horsemen – and the equestrian elite of fifth century Europe*. Jutland Archaeological Society.
- Shenk, P. 2002. *To Valhalla by Horseback? Horse Burial in Scandinavia during the Viking Age*. University of Oslo.
- SJVFS 2018:49. *Statens jordbruksverks föreskrifter och allmänna råd om hästhållning*.
- Stelter, K.D. 2014. *The Horse and the Norse: Reconstructing the Equine in Viking Iceland*. University of Glasgow.
- Strehlau, H. 2018. *Animals in burial contexts: An investigation of Norse rituals and human-animal relationships during the Vendel Period and Viking Age in Uppland, Sweden*. 10.13140/RG.2.2.34761.19041.
- Sundkvist, A. 2001. *Hästarnas land*. Uppsala universitet.
- Sundkvist, A. 2005. Herding horses: a model of prehistoric horsemanship in Scandinavia – and elsewhere? Uppsala.

Wallin, A. 1995. Fyrfota färdmedel till dödsriket? Problematiken kring de gotländska så kallade ryttargravarna. Stockholms universitet, Gotlands Högskola.

Bilaga 1: Ordlista

Bett: del av huvudlaget, två- eller flerdelad metallstång som vilar i hästens mun, över tungan, tyglarna kopplas till två ringar på utsidan av hästens mun.

Black: en ljus viltfärg som finns hos till exempel nutidens fjordhästar och hästens vilda förfäder.

Fux: rödbrun färg hos häst, är likt svart basen till alla andra färger hos häst.

Hjälper: kommunikation mellan häst och ryttare i form av ryttarens rörelser och vikt.

Huvudlag: utrustning som sitter runt hästens huvud, håller bettet i hästens mun.

Tyglar: går från bettet i hästens mun till ryttarens hand, används som hjälpmedel att kontrollera hästen.

Tömmar: fungerar som tyglar men är längre för att tillåta kontakt med hästens mun från en vagn eller bakom en plog.

Manke: den högsta delen av ryggen, i slutet på halsen och ovanför skulderbladen.

Mankhöjd: hästens höjd uppmätt till manken.

Sadel: Utrustning av läder, skinn, eller liknande material som placeras bakom hästens manke och fästs runt hästens bröstorg med en sadelgjord eller liknande i andra material, skiljer och skyddar ryttarens sits och hästens rygg från varandra.

Sadelgjord: bred rem av läder eller annat material som fästs runt hästens bröstorg, precis bakom frambenen, för att hålla sadeln på plats.

Selbågskrön: del av seldon till tömkörning, till exempel vagn eller plog, som fästs på hästens rygg och håller tömmarna på plats.

Stigbygel: halvmåneformad metallkonstruktion som fästs i sadeln genom en läderrem, ger stöd åt ryttarens fötter och ger en stadigare sits under ritt.